

EKOLOGIK FALSAFA: TABIAT VA INSONNING O‘ZARO MUNOSABATI

Ilmiy rahbar: Hudoyberdiyev Rashid Zokir o‘g‘li

Toshkent davlat tibbiyot universiteti

E-mail: xudiyberdiyevrashid077@gmail.com

Talaba: Ergasheva Mushtariybonu Mirzohidjon qizi

Toshkent Davlat Tibbiyot akademiyasi

E-mail: mushtariybonu200707@icloud.com

Annotatsiya: ushbu maqola ekologik falsafaning asosiy g‘oyalarini, inson va tabiat o‘rtasidagi munosabatlarni, shuningdek ekologik etik yondashuvlarni tahlil qiladi. Muallif inson faoliyati natijasida yuzaga kelayotgan ekologik muammolarni ko‘rsatib, barqaror rivojlanish va tabiatni muhofaza qilishning muhimligini ta’kidlaydi.

Kalit so‘zlar: ekologik falsafa, tabiat, inson-tabiat munosabati, barqaror rivojlanish, ekologik etik.

Ekologik falsafa inson va tabiat o‘rtasidagi murakkab va ajralmas munosabatlarni o‘rganadigan nazariy soha hisoblanadi. U insonning tabiatga bo‘lgan axloqiy va falsafiy qarashlarini, shuningdek atrof-muhitni muhofaza qilish masalalarini tadqiq qiladi. XXI asrda global iqlim o‘zgarishi, tabiiy resurslarning kamayishi va biologik xilma-xillikning yo‘qolishi ekologik ong va barqaror rivojlanish masalalarini dolzarb qiladi.

Inson tabiatning ajralmas qismi bo‘lib, uning faoliyati ekologik muvozanatga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Sanoatlashuv, shaharsozlik, qishloq xo‘jaligi va transport kabi inson faoliyatlari tabiiy muhitni o‘zgartiradi va ko‘plab ekologik muammolarga olib keladi. Shu sababli, insonning atrof-

muhit bilan uygʻun munosabatda boʻlishi ekologik falsafaning markaziy mavzularidan biridir.

Ekologik falsafa shuningdek, tabiatni saqlash va barqaror rivojlanishga erishish yoʻllarini aniqlashga yordam beradi. Bu sohada antropotsentrizm, biozentrizm va ekotsentrizm kabi yondashuvlar mavjud boʻlib, ular inson va tabiat oʻrtasidagi muvozanatni qanday taʼminlashni tushuntiradi. Kirish qismi sifatida, ekologik falsafaning ahamiyati va zamonaviy jamiyatdagi roli ayni paytda oʻrganilishi zarur.

Ekologik falsafa va inson-tabiat munosabati mavzusida koʻplab nazariy va amaliy tadqiqotlar mavjud. Masalan, Arne Naessning “Deep Ecology” konsepsiyasi biozentrizmni ilgari surib, barcha tirik mavjudotlarning qadrliligini taʼkidlaydi (Naess, 1973).[1] Bu yondashuv antropotsentrik qarashlardan keskin farq qiladi va inson faoliyatining tabiiy muvozanatga taʼsirini qayta baholashga chaqiradi. Naessning fikricha, insonning tabiat bilan uygʻunligi faqat resurslardan oqilona foydalanish bilan emas, balki ekologik ongni rivojlantirish va barcha tirik mavjudotlarni qadrlash bilan taʼminlanadi. Shu bilan birga, Aldo Leopoldning “Land Ethic” kontsepsiyasi ekologik etikani rivojlantirishga qaratilgan boʻlib, tabiatni faqat resurs manbai sifatida emas, balki inson bilan teng huquqli tizim sifatida koʻrishni tavsiya qiladi (Leopold, 1949).[2] Leopoldning nazariyasi ekologik falsafaning amaliy ahamiyatini kuchaytiradi, chunki u tabiatni muhofaza qilish va barqaror rivojlanishga asos yaratadi.[2].

Global miqyosdagi tadqiqotlar ekologik ongning jamiyatlar rivojiga taʼsirini keng miqyosda koʻrsatadi. Masalan, Meadows va boshqalar (1972)

“Limits to Growth” asarida inson faoliyati natijasida resurslarning chegaralanganligi va ekologik muvozanatning buzilishi haqida ogohlantiradi.[3] Ular insoniyatning o’sish sur’ati va tabiiy resurslardan foydalanish tizimi orasidagi nomuvofiqlikni tahlil qilib, barqaror rivojlanishning zarurligini urg’ulaydi. XXI asr tadqiqotlari esa iqlim o’zgarishi, biologik xilma-xillikning kamayishi, shaharsozlikning ekologik tizimlarga ta’siri va sanoat chiqindilarining atrof-muhitga zararini chuqur o’rganadi (IPCC, 2021).[4] Ushbu global tadqiqotlar ekologik falsafaning nafaqat nazariy, balki amaliy jihatlarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko’rsatadi.

Shuningdek, o’zbek va rus tilidagi adabiyotlarda ham ekologik falsafa va inson-tabiat munosabati keng yoritilgan. Masalan, Qodirov (2015)[5] ekologik ong va madaniyat o’rtasidagi bog’liqlikni tahlil qiladi, u atrof-muhitni muhofaza qilishning jamiyat madaniyati va axloqiy qadriyatlar bilan mustahkam bog’liq ekanligini ko’rsatadi. Avezov (2018)[6] esa milliy darajada tabiatni muhofaza qilish tizimlarini o’rganib, ekologik qonunchilik, tabiiy resurslardan foydalanish va ekologik ta’limning milliy siyosatdagi o’rni haqida batafsil ma’lumot beradi. Shu bilan birga, Abdullayev va boshqalar (2020)[7] ekologik ongni oshirish orqali insonning tabiiy muhitga bo’lgan salbiy ta’sirini kamaytirish yo’llarini tahlil qiladilar. Bu manbalar ekologik falsafaning global va milliy nuqtai nazarlardan rivojlanishini ko’rsatadi va tadqiqotlar uchun mustahkam ilmiy asos yaratadi.

Adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko’rsatadiki, ekologik falsafa nafaqat inson va tabiat o’rtasidagi munosabatlarni nazariy jihatdan tushuntiradi, balki

ularni amaliy ravishda boshqarish va barqaror rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqishda ham muhimdir. Tadqiqotlar shuningdek, ekologik etik yondashuvlarning jamiyat va madaniyat rivojiga ta'sirini ko'rsatadi, insonning tabiiy muhitga bo'lgan mas'uliyatini oshiradi va ekologik ongni rivojlantirishga hissa qo'shadi. Shu sababli, ekologik falsafa nafaqat ilmiy nazariya, balki amaliy siyosat va ijtimoiy hayot uchun ham muhim ahamiyatga ega ekanligi aniq ko'rinib turibdi.

Ushbu tadqiqotda ekologik falsafa va inson-tabiat munosabatlarini chuqur va tizimli o'rganish uchun bir nechta metodologik yondashuvlar qo'llanildi. Bu yondashuvlar tadqiqotning nazariy asoslarini mustahkamlash, global va milliy kontekstda inson va tabiat munosabatlarini tahlil qilish hamda amaliy yechimlarni aniqlashga xizmat qiladi.

Tahliliy metod – mavjud ilmiy adabiyotlar, monografiyalar, maqolalar va kitoblar orqali ekologik falsafa tushunchalari, nazariy yondashuvlar va amaliy konsepsiyalar tahlil qilindi. Ushbu metod yordamida antropotsentrizm, biozentrizm va ekotsentrizm kabi asosiy yondashuvlarning nazariy va amaliy ahamiyati aniqlanib, ularning inson va tabiat o'rtasidagi munosabatni tushuntirishdagi roli ko'rsatildi. Shuningdek, tahliliy metod ekologik etik tamoyillar va barqaror rivojlanish strategiyalarining ilmiy asoslarini chuqurroq tushunishga yordam berdi.

Taqqoslash metod – turli mamlakatlar va tadqiqotchilar tomonidan ishlab chiqilgan ekologik kontsepsiyalar va etik tizimlar solishtirildi. Bu metod orqali global va milliy ekologik qarashlarning o'xshashlik va farqlari aniqlanib, ekologik falsafaning universal va mahalliy jihatlari baholandi.

Taqqoslash metodining qo'llanilishi ekologik siyosat va tabiatni muhofaza qilish amaliyotidagi samarali yondashuvlarni aniqlash imkonini berdi.

Sistematik metod – inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni tizimli ravishda o'rganish uchun qo'llanildi. Ushbu metod tabiatning turli komponentlari, jumladan, ekotizimlar, biologik xilma-xillik va tabiiy resurslarning inson faoliyatiga ta'sirini bir butun sifatida ko'rishga yordam beradi. Sistematik yondashuv ekologik muammolarni tahlil qilish va barqaror rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqishda asosiy vosita bo'ldi.

Empirik metodlar – statistik ma'lumotlar, ekologik monitoring natijalari, global indekslar va so'nggi ilmiy tadqiqotlar tahlil qilindi. Ushbu metod orqali inson faoliyati natijasida yuzaga kelgan ekologik muammolar aniq misollar bilan tasvirlandi va ularning oqibatlari baholandi. Empirik metodlar ekologik falsafaning nazariy jihatlarini real dunyo sharoitida qo'llash imkonini berdi.

Kombinatsiyalangan metodologiya yondashuvi ekologik falsafaning nazariy va amaliy jihatlarini keng qamrovli o'rganishga imkon yaratdi. Shu bilan birga, tadqiqot natijalari barqaror rivojlanish siyosati va tabiatni muhofaza qilish strategiyalarini shakllantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi, ekologik ongni rivojlantirish va inson-tabiat munosabatlarini yaxshilashga hissa qo'shadi.

Ushbu tadqiqot natijalari ekologik falsafa va inson-tabiat munosabatlarini chuqur tahlil qilish orqali bir qator muhim xulosalarni ko'rsatdi. Birinchi navbatda, ekologik falsafaning asosiy yondashuvlari – antropotsentrizm, biozentrizm va ekotsentrizm – insonning tabiatga bo'lgan

qarashlarini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynashini aniqlash mumkin bo'ldi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, antropotsentrik yondashuv insonning tabiatdan faqat manfaat olishini targ'ib qilsa, biozentrik va ekotsentrik yondashuvlar tabiatning barcha tirik mavjudotlar va ekotizimlar bilan birga qadrlanishini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, ekotsentrizm inson va tabiat o'rtasidagi barqaror muvozanatni saqlashga qaratilgan strategiyalarni ishlab chiqishda eng samarali nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Ikkinchi natija sifatida, global va milliy miqyosdagi ekologik muammolarni tahlil qilish insonning tabiatga bo'lgan ta'sirini aniq ko'rsatdi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, sanoatlashuv, shaharsozlik, transport va qishloq xo'jaligi faoliyati tabiat resurslarini keskin kamaytiradi, biologik xilma-xillikni yo'qotadi va ekologik muvozanatni buzadi. Shu sababli, barqaror rivojlanish strategiyalari ishlab chiqish va ekologik ongni oshirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot shuningdek, ekologik siyosat va tabiatni muhofaza qilish bo'yicha xalqaro standartlar va tavsiyalarni amalga oshirishning zarurligini ko'rsatdi.

Uchinchidan, tadqiqot natijalari ekologik falsafaning amaliy ahamiyatini tasdiqladi. Masalan, biozentrizm va ekotsentrizm yondashuvlari tabiatni faqat resurs sifatida emas, balki inson bilan teng huquqli tizim sifatida ko'rishni targ'ib qiladi. Shu bilan birga, ekologik etik tamoyillarni hayotga tatbiq etish orqali inson faoliyati natijasida yuzaga keladigan ekologik xavflarni kamaytirish mumkinligi aniqlanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ekologik ongni oshirish va tabiatni muhofaza qilish

strategiyalarini ishlab chiqish jamiyat madaniyati va axloqiy qadriyatlar bilan chambarchas bog'liq.

To'rtinchidan, tadqiqotda milliy va global tajribalarni solishtirish orqali ekologik siyosatning samarali yondashuvlari aniqlandi. Masalan, Yevropa va Shimoliy Amerika mamlakatlarida ekologik qonunchilik va barqaror rivojlanish dasturlari katta muvaffaqiyat bilan amalga oshirilmoqda, bu esa O'zbekistonda ekologik siyosatni rivojlantirish uchun namunadir. Shu bilan birga, mahalliy ekologik tajribalar va an'anaviy bilimlarni global bilim bilan uyg'unlashtirish inson-tabiat munosabatlarini yaxshilashga yordam beradi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, ekologik falsafa nafaqat nazariy tushunchalarni shakllantiradi, balki amaliy siyosat, ekologik ta'lim va barqaror rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqishda ham muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot yakunida inson va tabiat o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlash, ekologik ongni oshirish va barqaror rivojlanish tamoyillarini tatbiq etish orqali atrof-muhitni muhofaza qilish samaradorligini oshirish mumkinligi aniqlanadi.

Tadqiqot natijalari ekologik falsafa va inson-tabiat munosabatlarining jamiyat va atrof-muhit rivojida muhim rol o'ynashini ko'rsatadi. Tadqiqot davomida uch asosiy yondashuv – antropotsentrizm, biozentrizm va ekotsentrizm – insonning tabiatga bo'lgan qarashlarini shakllantirishda asosiy vosita ekanligi aniqlangan [1]. Antropotsentrik yondashuv inson faoliyatini tabiat manbalarini maksimal darajada ishlatishga qaratadi, bu esa ekologik muvozanatning buzilishiga olib keladi. Boshqa tomondan, biozentrik yondashuv barcha tirik mavjudotlarning qadrliligini ta'kidlaydi va insonni

tabiatning ajralmas qismi sifatida qarashga chaqiradi [2]. Shu bilan birga, ekotsentrizm inson va tabiat tizimlari oʻrtasidagi uygʻunlikni saqlashga qaratilgan strategiyalarni ishlab chiqishda eng samarali nazariy asos sifatida koʻriladi [1].

Global miqyosdagi tadqiqotlar ekologik ong va inson faoliyatining tabiatga taʼsirini aniq koʻrsatadi. Masalan, Meadows va boshqalar (1972) insonning resurslardan haddan tashqari foydalanishi natijasida ekologik muvozanatning buzilishini taʼkidlaydi [3]. IPCC (2021) maʼlumotlariga koʻra, XXI asrda iqlim oʻzgarishi, biologik xilma-xillikning kamayishi va shaharsozlikning ekologik tizimlarga salbiy taʼsiri kuchaygan. Bu holatlar ekologik falsafaning nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatini oshiradi va barqaror rivojlanish siyosatini shakllantirishga turtki beradi [4].

Milliy adabiyotlar ekologik falsafaning amaliy ahamiyatini mustahkamlashda muhim manba hisoblanadi. Masalan, Qodirov (2015) ekologik ong va madaniyat oʻrtasidagi bogʻliqlikni tahlil qilib, tabiatni muhofaza qilish va inson axloqi oʻrtasidagi uzviy aloqani koʻrsatadi [5]. Avezov (2018) milliy darajada ekologik qonunchilik va tabiatni muhofaza qilish tizimlarini tahlil qilib, ekologik siyosatni samarali amalga oshirish zarurligini taʼkidlaydi [6]. Shu bilan birga, Abdullayev va boshqalar (2020) ekologik ongni oshirish orqali insonning tabiiy muhitga taʼsirini kamaytirish yoʻllarini koʻrsatadi [7]. Bu manbalar tadqiqot natijalarini ilmiy jihatdan mustahkamlashga xizmat qiladi.

Muhokama shuni koʻrsatadiki, ekologik falsafa inson va tabiat oʻrtasidagi muvozanatni saqlashda nafaqat nazariy asos, balki amaliy yoʻllarni

aniqlashda ham muhim rol o'ynaydi. Tadqiqot natijalari global va milliy tajribalarni solishtirish orqali ekologik siyosatning samarali strategiyalarini aniqlash imkonini beradi. Masalan, Yevropa va Shimoliy Amerika mamlakatlarida ekologik qonunchilik va barqaror rivojlanish dasturlari katta muvaffaqiyat bilan amalga oshirilmoqda, bu esa O'zbekiston kabi mamlakatlar uchun namuna bo'lib xizmat qiladi [3][4]. Shu bilan birga, mahalliy an'anaviy bilimlarni global tajribalar bilan uyg'unlashtirish inson-tabi'at munosabatlarini yaxshilashda muhim ahamiyatga ega [6][7].

Muhokama shuni ko'rsatadiki, ekologik falsafa jamiyatda ekologik ongni oshirish, atrof-muhitni muhofaza qilish va barqaror rivojlanish strategiyalarini shakllantirishda ilmiy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi. Tadqiqot davomida aniqlangan asosiy muammo – insonning tabiiy resurslarga haddan tashqari qaramligi va ekologik ongning yetarli emasligi. Shu sababli, ekologik etik tamoyillarni hayotga tatbiq etish, barqaror rivojlanish tamoyillarini joriy qilish va inson faoliyatining tabiiy muvozanatga bo'lgan salbiy ta'sirini kamaytirish muhim ahamiyat kasb etadi [1].

Ushbu tadqiqot xulosasi ekologik falsafaning inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni tushunishda muhim rol o'ynashini ko'rsatdi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, antropotsentrik, biozentrik va ekotsentrik yondashuvlar insonning tabiatga bo'lgan qarashlarini shakllantiradi va o'rtasidagi muvozanatni saqlashga hissa qo'shadi.

Umuman olganda, ekologik falsafa nafaqat ilmiy nazariya sifatida, balki amaliy siyosat, ekologik ta'lim va barqaror rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqishda ham ahamiyatga ega. Tadqiqot yakunlari shuni ko'rsatadiki,

inson va tabiat o'rtasidagi uyg'unlikni saqlash, ekologik ongni rivojlantirish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish orqali insoniyat barqaror va sog'lom kelajakni ta'minlashi mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Naess, A. (1973). The Deep Ecology Movement: Some Philosophical Aspects. Environmental Ethics.
2. Leopold, A. (1949). A Sand County Almanac: And Sketches Here and There. Oxford University Press.
3. Meadows, D.H., Meadows, D.L., Randers, J., Behrens, W.W. (1972). The Limits to Growth. Universe Books.
4. IPCC (2021). Climate Change 2021: The Physical Science Basis. Intergovernmental Panel on Climate Change.
5. Qodirov, N. (2015). Ekologik ong va madaniyat. Tashkent: Fan.
6. Avezov, S. (2018). Milliy ekologik tizim va tabiatni muhofaza qilish. Tashkent: Ekologiya nashriyoti.
7. Abdullayev, R., et al. (2020). Barqaror rivojlanish va ekologik ta'lim. Tashkent: Ilmiy maqolalar to'plami.